

**OKWEKENNENYA ENGERI LITULICA W'OLUGANDA GY'AYAMBAMU
OKUZIMBE EMPISA Z'ABAYIZI KU DDAALA LYA NSENVUDDEKO**

BYA

**NABBOWA PHIONAH
1153-07234-01206**

**OMULUNGAMYA
MUKYALA NABICCU SARAH**

**EBBAGO LYOKUNOONYEREZA OKUTUUKIRIZA EBISANYIZO BYA
DIGULI Y'OBUSOMESE (BACHELOR OF ARTS WITH EDUCATION)**

EYA SSETTENDEKERO LYA KAMPALA

INTERNATIONAL UNIVERSITY

SEPUTEMBA, 2018

OKUKAKASA OBUSOOSI

Nze nabbowa phionah nkakasa nti omulimu guno oguli mu kitabo kino kubadde kufuba kwange mpozi nokiyambimwako omulungamya wange mukyala Nabiccu Sarah era nkakasa nti tegukolebwangako muntu yenna mu tendekero lyonna.

Omukono gwomu noonyeereza

.....

Nabbowa Phionah

OKUKAKASA KW'OMULUNGAMYA

Kuno kwekukakasa kwange nti okunoonyereza kwa Nabbowa phionah, okukoleddwa wansi wo mutwe okwekennenyanya engeri litulica w'oluganda gy'ayambamu okuzimbe empisa z'abayizi ku ddaala lya nsenvuddeko.

Ennaku z'omwezi.....

 01/10/18

Omulungamya

Mukyala Nabiccu Sarah

OKUWONGA

Omulumu guno nguwonga mu mikono gya mmange Nateero Maulicia, taata Mutesasira George mpozi nemukwano gyange egimbeereddewo mu mbeera enzibu gy'empiseemu mu myaka esatu gy'emmaze nga ntendekebwa.

Mbawongedde omulumu guno nga mbeebaza okunjagala, okundabirira, n'okumpanirira mumbeera zonna, ebiwonvu nebissirikko by'empisemu, mwebale nnyo, mwebalire ddala, omukama abampeere kyemusinga okweetaga.

OKWEBAZA:

Abaalugera nti, entasiima ebula agiwa wamma baamanya, kale nange kantwale omukisa guno okwebaza buli antereddeyo akabega okumaliriza omulimu guno ogutabadde mwangu.

Eri Taata wange omwami Mutesasira George, Maama omukyala Nateero Maulicia, baganda bange Sseruwu Grace, Naggirinya Christine, Nampeera Cate, Kvuma Wasswa Jimmy, ne bato bange bonna, mikwano gyange gyonna eginyambyeko mu kusoma kwange, Nabuli Muntu ssekinomu ankwatideko oba annyambyeko yenna.

Omwami wange Osilon Muhamad wamu n'omwana wange Fahmah Naizuli.

Abasomesa bange bonna wamu n'omulugyamyanya wange mukyala Nabiccu Sarah.

ENDAGIRIRO Y'ALIPOOTA

OKUKAKASA OBUSOOSI.....	i
OKUKAKASA KW'OMULUNGAMYA	ii
OKUWONGA.....	iii
OKWEBAZA:.....	iv
ENDAGIRIRO Y'ALIPOOTA	v

ESSUULA ESOOKA	1
1.0 ENNYANJULA.....	1
1.1 OBUVO	1
1.2 OKWANJULA EKIZIBU;.....	3
1.3. OMUGASO GW'OKUNOONYEREZA;	3
1.4 EBIGENDERERWA BY'OKUNOONYEREZA;	3
1.5 OBUGAZI BW'OKUNOONYEREZA;	3
1.6 OBUKULU BW'OKUNOONYEREZA;.....	4

ESSUULA EYOOKUBIRI	5
OKWEKENEENYA EBIWANDIIKO.....	5
2.0 ENNYANJULA;.....	5
2.1 EBY'OBUWANGWA N'EMIGASO GY'ABYO.....	5
2.2 ENSONGA EZIVIIRIDDEKO ABAVUBUKA OBUTETTANIRA BYABU WANGWA;	7
2.3 EMPENDA EZ'OKWAGAZISA ABAVUBUKA EBY'OBUWANGWA BWABWE;.....	10
2.4 EBIBUZO BYOKUNOONYEREZA;	12

ESSUULA EYOOKUSATU	13
OLUWENDA LW'OKUNOONYEREZA	13
3.0 ENNYANJULA;.....	13
3.1 ENKOLA EZEYAMBISIBWA	13
3.2 EKIFO N'EBIBINJA BY'ABANTU	13
3.3 EBINTU EBYEYAMBISIBWA MU KUNOQNYEREZA.....	14
3.4 ENTEGEKA Y'OMULIMU	14
3.5 OBUTUUKIRIVU N'OBWESIGIKE.....	14

3.6 OKUTAPUTA EBINAAZUULIBWA.....	14
3.7 EBIZIBU EBYASUUBIRWA	14
ESSUULA EYOKUNA	16
(OKWANJULA, OKUYUNGULULA, N'OKUTAPUTA EBIZUULIDDWA).....	16
4.0 ENNYANJULA;.....	16
4.1 Ekibuuzo.1. NINA EMYAKA WAKATI WA?.....	16
4.2 Ekibuuzo.2 EBYOBUWANGWA OBIMANYI?	17
4.3 Ekibuuzo.3. EBY'OBUWANGWA KYE KI?.....	17
4.4 Ekibuuzo.4. BIRINA MUGASO KI GYOLI?	18
4.5 Ekibuuzo.5. WASOMA KU BYOBUWANGWA?	20
4.6 Ekibuuzo.6. BYABUWANGWA KI?	21
4.7 Ekibuuzo.7 BAANI ABAABIKUSOMESA?.....	22
4.8 Ekibuuzo.8 ne 9.	22
LOWOOZA BE BAKKO ABASANIDDE OKUBISOMESA?.....	22
LWAKI?.....	22
4.9 Ekibuuzo.10 LOWOOZA WALIWO ABANTU ABALALA ABAYINZA OKUBISOMESA? BWE KIBA YE BEBAANI?.....	23
4.10 Ekibuuzo.11 OTERA OKWETTANIRA EBYOBUWANGWA BYO?	24
ne 12. BWE KIBA YEE OBA NEDDA LWAKI?	24
4.11 Ekibuuzo.13 NSONGA K EZIVIIRIDDEKO ABAVUBUKA OBUTETTANIRA BYABUWANGWA BYABWE?	25
4.12 Ekibuuzo.14 MAGEZI KI AGAYINZA OKWAGAZISA	26
N'OKUTUMBULA EBYOBUWANGWA MU BAVUBUKA?.....	26
ESSUULA EYOOKUTAANO	28
(OKUKUBAGANYA EBIROWOOZO, OKUWEERA N'OKUFUNDIKIRA)	28
5.0 ENNYANJULA.....	28
5.1 OKUKUBAGANYA EBIROWOOZO	28
5.2 AMAKULU G'EBYOBWANGWA.....	28
5.3 OMUGASO GW'EBYOBWANGWA:.....	29

5.4 ENSONGA EZIVIIRIDDEKO ABAVUBUKA OBUTETTANIRA BYABUWANGWA BYABWE.....	31
5.5 EMPENDA EZ'OKWAGAZISA N'OKUTUMBULA EBY'OBUWANGWA MU BAVUBUKA.....	33
5.6 OKUWEERA.....	35
5.7 EBYETAAGA OKUNOONYEREZE BWAKO:	36
OKUFUNDIKIRA.....	36
EBIJJULIZIDDWAMU.....	37
AKAWAAYIRO 1.....	38
EBIBUZO EBIRAMBIKE EBY'OKUDDIBWAMU ABASOMESA B'OLUGANDA KU DDAALA LY'OWABULIJJO.	38
AKAWAAYIRO 2.....	41
EBIBUZO EBIRAMBIKE EBY'OKUDDIBWAMU ABAYIZI.....	41

ESSUULA ESOOKA

1.0 ENNYANJULA

1.1 OBUVO

Ensi yonna erimu amawanga mayitirivu ag'enjawula okwenkanako abantu abalimu era amawanga mangi mu nsi googera ennimi ez'enjawulo ezisukka mu makkimi asatu mu satu naye ng'enikulu bwe buwangwa n'embeera z'abantu ab'eggwanga erimu (Nzita, 1993). Era agamba nti obuwangwa kiraga okuzaalibwa kw'omuntu n'okukula. Amawanga gonna mu nsi gabeera mu bitundu byawufu, okugeza abantu abbeera mu bitundu nga ebibira balina obuwangwa obw'enjawulo kw'abo ababeera emitala wa'mayanja.

Mugambwa, (1998) agamba nti obuwangwa bwa bull bitonde eby'ekika ekimu mwe musibuka empisa nobulombolombo nga ye kalonda Buli kika kya bitonde kiba ne n'eneeyisa wamu n'ebikolwa byakyo ebyenjawulo ebyawukana n'eb'yebirala oba ku mawanga amalala.

Nzita, (1993) atutegeeza nti eby'obuwangwa bino abantu be baabivumbula era ne bateekawo oba bateeka mu nkola ebintu oba eneeyisa n'ebikolwa omuntu zasanidde okweyisaamu mu ggwanga eryo. Ebyobuwangwa by'abantu ebyatekebwawo emyaka mingi emabega tebisobola kumala gasanawo bw'ebityo mangu. Obuwangwa okutwaliza awamu y'engeri abantu gye beeyisaamu mu bulamu bwabwe, okugeza eneeyisa n'embeera z'abantu mu mawanga ag'enjawulo nga mu ddiini, e'byobufuzi, eby'enfuna eby'obuwangwa n'ebintu ebirrala.

Ebyobuwangwa okuva edda nedda bya mugaso nnyo mu mawanga agenjawulo, okugeza biyamba abantu ab'eggwanga erimu okumanyika oba okumanyibwa era nga kino kibaawo olw'engeri abantu abo embeera gye baba beeyisaamu okwawukanako n'abantu ab'egwanga eddala. Mu ngeri y'emu (Nzita, 1993) ayongerera nagamba nti ebyobuwangwa bitulaga bye tuteekwa okukola n'obutakola, era nga ebibonerezo eby'enjawulo byasibwawo okubonereza oyo eyabanga amenye oba asobeza ebyobuwangwa bye mu ggwanga lye Era

kigambibwa nti eggwanga eritalina byabuwangwa lisobola okufiirwa okumanyibwa wamu n'okusasika, eno y'ensonga lwaki amawanga agamu gatya oba galina obuggya en okukoperera bull kintu kippya ekijja olwokutya okufiirwa okumanyibwa kwe ggwanga lyabwe.

Emirundi egisinga tulemererwa okumanya obuwangwa bw'omuntu olw'enkolagana omuntu gy'aba ayina n'abantu bamawangga amalala olwo no nakwata n'ezimu ku neeyisa zaabwe. Obuwangwa bwomuntu oba abantu bwayitanga mu nnimi, eky'okulabirako Abaganda beyambisa olulimi Oluganda okwawukanako ku ggwanga eddala. Oluusi bwayitanga mu ngeri abantu b'eggwanga erimu gye bawuliziganyangamu mu bye mpuliziganya, okugeza Abaganda beyambisa engoma okubaako kye bategeeza abalala mu ggwanga lyabwe. Ate era obuwangwa buno bwa viira ddala okuva ku bajjajaffe okutuuka ku migigi egiddirira (Nzita, 1993).

Abaana abato baasomesebwanga eby'obuwangwa oba obuwangwa bwabwe okuva mu bakadde baabwe wamu n'abantu abakulu era basomesebwanga okuva neku Bantu be babeeranga nabo oba bebakolangananga nabo. Noolwekyo omuntu bwe yakolagananga n'abantu abalala beyabanga nabo mu kitundu yasobolanga okuyiga eb'obuwangwa by'abantu be. (Mugambwa, 1998).

Naye bwe twetegereza omulembe guno gwe tulimu leero, Buganda efunye enkyukakyuka nnene mu buwangwa bwayo. Abavubuka ba leero, ebintu bingi balabika nga tebabimanyi oba tebakyamanyi bibakwatako kino kiri bwekityo olw'ensonga nti bingi ebikyuse olw'enkulakulana mu magezi ag'ekikugu ne ssaayansi. Kino kiva kumpuliziganya eriwo mu Bantu abangi okuva mu nsi ezenjawulo ebikozesebwa ekinnene ennyo mu kunafuya emitiima gy'abavubuka obutettanira byabuwangwa bwabwe. Noolwekyo okunoonyereza kuno kwesigamizibwa ku kuzuula ensonga eziviriddeko abavubuka ba ssekendule obutettanira n'ojjumbira byabuwangwa bwabwe.

1.2 OKWANJULA EKIZIBU;

Ebyobuwangwa bya mugaso nnyo mu kugatta abantu babuli ggwanga, okutebenkeza ensi n'okuyimirizaawo abantu, enkolagana mu Bantu n'ebirara, kyokka abavubuka boomulembe guno tebabyettanidde nga bwekirina okuba. Noolwekyo okunoonyereza kuno kugenderera okuzuula ensonga lwaki abavubuka ba ssekendule lya Nsenvuddeko tebettanidde byabuwangwa byabwe.

1.3. OMUGASO GW'OKUNOONYEREZA;

Okunoonyereza kuno kugenderera okuzuula ensonga ezivirideko abavubuka mu masomero ga ssekendule obutettanira byabuwangwa bwabwe ku ddala lya Nsenvuddeko.

1.4 EBIGENDERERWA BY'OKUNOONYEREZA;

Okunoonyereza kuno kwesigamizibwa ku bigendererwa bino wammanga;

1. Okuzuula ensonga ezivirideko abavubuka ba ssekendule obutettanira byabuwangwa bwabwe.
2. Okuzuula endowooza z'abavubuka ku byobuwangwa m'emigaso gyabyo.
3. Okuzuula empenda z'okwwagazisa abavubuka ebyobuwangwa bwabwe.

1.5 OBUGAZI BW'OKUNOONYEREZA;

Okunoonyereza kuno kugenda ku kolebwa mu disitulikiti ye Kampala mugombolola lye Makindye. Era kwa kwetoolorera ku nsonga ezireettedde abavubuka obutettanira byabuwangwa bwabwe mu masomero ga ssekendule ku ddaala lya Nsenvuddeko, nga essira lya kusibwa ku bayizi basiniya eyookutaano n'omukaaga wamu n'abasomesa abamanyi obulungi ku byobuwangwa byabwe.

Bano be balondeddwa olw'ensonga nti bangi kubo ball mu myaka wakati we kumi n'omunaana okutuuka kw'abiri era nga bava mu bitundu eby'enjawulo mu Buganda, ate nga ekitundu ekirondeddwa mulimu amasomero

agawererako ddala agasomesa olulimi Oluganda era nga omunoonyereza mwasibuka ekintu ekijja okunyanguyiza okunoonyereza kuno.

1.6 OBUKULU BW'OKUNOONYEREZA;

Okunoonyereza kuno kwa kuyamba abantu abenjawulo mu ngeri zino warman ga;

1. Kujja kuyamba abavubuka okumanya, okwenyumiriza, wamu n'okwettanira eby'obuwangwa bwabwe.
2. Mu ngeri y'emu kujja kuyamba okumanyisa Abaganda engeri n'ensonga Iwaki eby'obuwangwa bisanidde okukuumwa mu Buganda.
3. Kujja kuyamba abasomesa okwongera okumanyisa abavubuka obulungi eby'obuwangwa byabwe n'emigaso gyabyo.
4. Abazadde okumanya omulimu gwe balina okukola okwongera okukuza abaana nga bamanyi eby'obuwangwa byabwe n'okubyettanira buli kadde.

ESSUULA EYOOKUBIRI
OKWEKENEENYA EBIWANDIIKO

2.0 ENNYANJULA;

Okunoonyereza kuno kwesigamizibwa ku biwandiiko by'Oluganda wamu n'eby'Olugereza. Era nga ebiwandiko by'Olugereza bya kweyambisibwa nnyo olwensonga nti bingi kubyo byogera ku byobuwangwa bw'abantu wamu ne oby'Oluganda bitono ddala. Ebiwandiko bino bya kwesigamizibwa ku mitwe emitonotono egiva mu bigendererwa by'okunoonyereza era gye gino wammanga;

- 1 Ebyobuwangwa n'emigaso gyabyo.
2. Ensonga eziviriddeko abavubuka bassekendule obutettanira byabuwangwa bwabwe.
3. Empenda eziyinda okuyitwamu okwagazisa abavubuka ebyobuwangwa byabwe.

2.1 EBY'OBUWANGWA N'EMIGASO GY'ABYO

Bwe tutunuulira eby'obuwangwa, tulaba nga ebintu ebiraga embeera z'abantu mu bulamu bwabwe. Eby'obuwangwa okutwaliza awamu y'engeri abantu gye beeyisaamu mu bulamu bwabwe, okugeza eneeyisa n'embeera z'abantu mu kitundu okugeza nga mu ddiini, eby'obufuzi, eby'enfuna eby'obufumbo, n'ebintu ebirala bingi.

Ye Kirwana (2003) agamba nti eby'obuwangwa y'engeri enambuukufu abantu b'eggwanga erimu oba ekintundu ekkimu gye bakkiririzaamu oba gye bagoberera. Okugeza olulimi we boogera, emirimu gye bakola, engeri gye beeyisaamu wakati waabwe ne Bantu bannaabwe engeri gye balabiriramu abawadde n'ebintu ebirala. Agenda mu maaso n'agamba nti ebyobuwangwa biteekebwatekebwa Bantu, be babikuumu era bibeerawo Iwa bulungi bwa abantu, era nga bikyusibwa Bantu era be babigyawo.

Obuwangwa oba obuzaaliranwa bwa buli bitonde eby'ekika ekimu mwe musibuka empisa nobulombolombo nga ye katonda ava ku nnono ezikwatagana n'ebika ebyo. Mu ngeri yemu buli kika kya bitonde kiba n'e neeyisa yakyo wamu nebikolwa byakyo eb'enjawulo ebyawukana n'abyebirala oba kiyite obuwangwa bwakyo (Mugambwa,1998).

Nzita, (1993) agamba nfe ebyobuwangwa by'abantu ebyateekebwateekebwa emyaka mingi emabega tebisobola kumala gagwawo oba gasanawo, bw'ebityo mangu noolyekyo ebintu ebimu omuntu oweggwanga erimu byateekeddwa oba bya ssuubirwa okukola n'obutakola mu ggwaga lye mwabeer'agwa. Mu kino bateekawo embeera oba empisa omutu zasanidde okweyisamu wamu n'ekitundu ekyo kyezirina okugoberera, era ebibonerezo byasibwangawo eby'enjawulo okubonereza oyo amenyeebyobuwangwa bwe mu kitundu ekyo. Era atutegeeza nti kigambwa nti aggwanga oba ekitundu ekitalina byabuwangwa isobola okufiirwa okumanyibwa wamu n'okusasika oba okugwawo mu nsi, nti era yensonga waki amawanga agamu gatya okukoperera bull kintu ekipya ekijja olwokutya obuwangwa bwabwe okusirika butyo.

Obuwangwa bwa mugaso nnyo mu mawanga agenjawulo. Okugeza okusinziira ku (Nzita,1993) agamba nti obuwangwa buyamba abantu oba eggwanga okumanyibwa era nga kino kibeerawo olw'e ngeri abantu oba embeera gye baba beeyisaamu okwawukanako n'abantu abalala abeggwanga eddala mu kitundu. Okugeza Abaganda bakiririza nnyo mu bintu ebyenjawulo nga obulombolombo n'emizizo ek'okulabirako bakiririza nnyo mu maanyi ag'emizimu, mu misambwa mu Lubaale nga ba katonda baabwe, songa ogya kwesanga nga sggwanga eddala lirina nalyo mwe likiririza okwawukanako n'eddala.

Obuwangwa yonna gye busangibwa, mu mawanga agatali gamu bukuumira wamu abantu nga bakkanya, batgeeragana era nga beetegefu okubikuuma. Era wano (Kirwana, 2003) atutegeeza nti abantu nga bagoberera ebyobuwangwa bwabwe bayinga okukolera awamu mu ngeri eno aw

eky'okulabirako, eky'emikolo egyennaku nga okufiirwa n'egyo eggy'essanyu nga obufumbo, enkolagana ya b'emiriraano byoleka obumu obwekimmemete.

Nzita, (2003) Agenda mu maaso okututegeeza nti obuwangwa buaga wamu n'akwawula eggwanga erimu kulirala, era nga kino kivakunkolagana eba eriwo wakwati w'abantu mu kitundu. Okugeza abantu ababeera mu bitundu nga mu bibira balina obuwangwa obwenjawulo kw'abo ababeera mu bitundu eby'etoolodde amayanja.

Ebyobuwangwa byamba okukuuma obutonde bw'ensi, kino kirabikira mu by'obuwangwa eby'enjawuo nga empisa y'okukoagana wakati w'Abaganda, emizannyo gy'Abaganda, emirimu gyabwe n'ebraa .(Kirwana, 2003) Aw eky'okulabirako nti ensnza y'Abaganda eyamba okukuuma obutonde bw'ensi mu ngen nti Abaganda ow'okutya katonda buli kintu naddala ebirina obuiamu babisaamu ekitiibwa nga ekitonde kya katonda olw'ensonga nti ebitonde ebsinga obungi byeyambisibwanga mu kusinzanga mu masabo n'ebiggwa ebiva mu miti, essubi n'ettaka era ne mu kusamira ebintu nga ebita, ebibya, emmwanyi, engoma n'ebiraa by'eyambisibwanga noowekeyo bettanira nnyo okusimba emiti okufunamu byebaagaa okusobola okutangira okwonooneka kw'obutonde ekintu ekya kuumanga embeera y'obutonde n'okutangira ettaka okukuuggusibwa mukoka oba kibuyaga. (Buyungo, 2011).

2.2 ENSONGA EZIVIIRIDDEKO ABAVUBUKA OBUTETTANIRA BYABU WANGWA;

Okusinziira ku Kirwana, (2003) agamba nti obutettanira byabuwangwa mu bavubuka ba ssekendule kivudde ku nsonga nga nnya omuli; okwagala okukyusaako, okwagaa okubisikiza, okubirongoosaamu n'okubisanguhrawo ddaa. Era agamba nti ebintu nga ssaayansi ne tokinologiya, Gavumenti n'ebyobufuzi, omwenkanonkano. okujja kw'omuzungu, eddiiniempya, okuwasa n'okufumbirwa wakati w'amawanga agenjawulo, okwegomba kw'abantu baffe

n'ebirala bye bimu ku bintu ebividdeko abavubuka obutettanira byabuwangwa bwabwe.

Abavubuka Abaganda tebakyettanira bya buwangwa bwabwe olw'ensonga zino;

Olw'ebyuma bi kalimagezi ebyava mu mawanga ag'ebunaayira [bakyeruppe] nga kino kiva ku mpuliziganya wamu n'enkolagana eriwo mu Bantu okuva mu nsi ez'enjawulo, okusoma okwaleetebwa Abazungu okwakwanaganyizibwa n'eddiini y'abwe abaganda mwe basomesebwanga okuzisa eby'obuwangwa bwabwe bakyuke bakole eby'abazungu nti byebisinga oba byebikira ku by'obuwangwa bw'Abaganda. Ekintu abavubuka b'ennaku zino kye batwala nga ekikulu ennyo oba ekisnga ku by'obuwangwa bwabwe obuzaaliranwa (Nzita, 1993). Awa ekyokulabirako nti omukazi Omuganda yayambalanga engoye ezikweya ku ttaka muno nga mwemuli gomasi era teyayitanga ku muntu yenna nga tamubuuziza era nga yafukamiranga wansi. Naye abavubuka b'ennaku zino baweereza bujjambo oba balamusa bulamusa nga bwe batambula okweyongerayogy'alaga

Mu mbeera endala, edda abaana abato baakuzibwa bakadde baabwe nga basomesebwa eby'obuwangwa bwabwe okuva eri abantu abenjawulo nga bakadde baabwe, bajjajja n'abantu abalala abakulu wamu n'abo bebabeeranga nabo. Noolwekyo omwana bwe yakolagananga n'abantu abo beyabanga nabo mu kitundu yasobolanga okuyiga eby'obuwangwa bwabwe, songa abazadde boomulembe guno saako n'abantu abaaa mu kitundu tebakyalina budde busomesa baana baabwe byabuwangwa byabwe ekiviirisseko abavubuka okukula nga tebakyabyettanira.

Omutima omunafu mu kusoma ebiwandiiko wamu n'ebiwandiiko okubeera ebitono ebikwata ku by'obuwangwa by'abantu eby'enjawulo. Abavubuka abasinga obungi teblina mutima musomu nga okusoma ebitabo eby'enjawulo ebikwata ku buwangwa bwabwe, kino abamu bakitwala nti tebalina budde

bubisoma ate abaalala bugayaavu. Songa ku ludda olualala ebiwandiiko ebikwata ku by'obuwangwa bitono ddala noolw'ekyo eby'obuwangwa bingi sibiwandiikeko ate nga n'esuubi ligenda lisereba anti bangi ku bawandiisi bettanidde bintu byamulembe guno ekiviiriddéko abavubuka obutettanira byabuwangwa byabwe. (Kibalama,2007).

Eddiini ezimeruse ensangi zino zivumiridde nnyo eby'obuwangwa mu mawanga aganjawulo okugeza nga ensinza y'Abaganda nga ba lubaale, emizimu, emisambwa ekireetedde abantu oba abavubuka obutettanira oba okubitunuulira ng'ebya sitaani saako ebyedda.Abavubuka bangi tebagala na kweyita mannya gaabwe ag'ekika nga bagamba nti gano gaba ga balubaale okugeza Namusoke,noolwekyo eddiini zity'obodde nnyo eby'obuwangwa ekireetedde bingi okusaanawo. (Ssekamwa, 2001).

Kirwana, (2003) atutegeeza nti obuwemu wamu n'ennono eziyitiridde mu by'obuwangwa ebimu by'ebireetedde eby'obuwangwa obutettanirwa, omuze guno okusinga guli mu mikolo egy'okuzina abalongo, mu ngeri y'emu ennono ya bakazi ey'okwewunda ekiteekeddwa okukolebwa buli mukyala mu ggwanga ly'Abaganda ekintu abamu ekibakwasa ensonyi oba ebibeesittaza ebireetedde abangi okubivumirira era ekivuddemu abavubuka okubyesamba. (Kirwana, 2003)

Abaganda tweyingizaamu empisa nnyingi ezisaabulula eby'obuwangwa byaffe ebirungi ennyo. Tukoppa empisa z'Abeeru nga tetumaze kwebuuza nnono ya mpisa gye tukoppa, era tumira bugomo buli kye tulabye Omuzungu akola oba kyayogera .Okugeza Omuzungu bwafiirwa bambala butonya nga amasuuti amaddugavu awo n'Omuganda kye yakoppa wano mu ggwanga, ekintu ekivoola byetulina wano,Omuganda bwafiirwa alumwa nnyo kyetuva tukungubaga era abazze okuwerekera kyetuva tubayita abakungubazi okungubaga otya ng'oyambadde butonya?. (Livingstone ne Walusimbi, 2003) N'olwekyo abavubuka nabo bagoberera ebyo bye balabye abakulu bakoppye

ekintu ekiviriddeko abavubuka bano ebyobuwangwa byabwe okubisuula omuguluka.

2.3 EMPENDA EZ'OKWAGAZISA ABAVUBUKA EBY'OBUWANGWA BWABWE; Eby'obuwangwa byandibadde bikyusibwamu okusinziira kw'ebyo ebitatuukana na mulembe, ekintu ekirabika nga kye kiviiriddeko abavubuka obutettanira byabuwangwa bwabwe olw'ensonga nti bibeesittaza oba okubakwasa ensanyi, okugeza, nga emikolo egikwata kukuzina abalongo gyandibadde gikyusibwamu olw'ensonga nti weesanga nga ebikolebwa ku mikolo gino abantu abamu bibakwasa ensanyi. (Kirwana, 2003).

Okusoma eby'obuwangwa mu masomero yemu ku mpenda eziyinda okwagazisa abavubuka ebyobuwangwa bwabwe. Abaana basanye basomesebwe ebyobuwangwa byabwe okuviira ddala mu busomero obuto okutuukira ddala ku matendekero aga wagguu Okugeza nga muno mwe muli okusomesebwa okuyimba, okutontoma, okuzannya emizannyo egy'enjawulo saako nebyobuwangwa ebirala. (Musaazi, 1999 ne Kirwana 2003).

Nsamba, (2003) omu kubaanoonyereza ku byobuwangwa agamba nti okusobola okutumbula eby'obuwangwa mu bavubuka n'okubibaagazisa wasanye wateekebwewo ebivvulu by'abavubuka mu masomero nga bikwata ku by'obuwangwa bwabwe, era abo ababeera babyetabyemu baweebwe ebirabo basobole okugenda mu maaso okubyetanira wamu n'okwegombesa abalala oba okubasikiriza nabo okusobola okubyetanira. Ekyokulabirako yawa ebivvulu nga okuyimba, okuzannya emizannyo egy'enjawulo wamu ne bintu ebigezaako okukuuma ebyobuwanga bya Buganda.

Abazadde naddala abakyala bongeremu amaanyi ku bigambo ebikwata ku nkuza y'abaana, abazadde bongere okugunjula abaana okuviira ddala mu buto okutuuka ku myaka gy'ekivubuka, baleke kulowooza nti omwana bwatuuka mu buvubuka abeera akuze ekintu ekireettedde omwana okukula

nga bambanvu olw'okubulako amumulisiza ekkubo. Bino byateesebwa (Kirwana, 2003).

Livingstone ne WALusimbi (2003) bagamba nti abazadde Abaganda abali mu Buganda n'abali ku mawanga bafube nnyo okukuza abaana baabwe nga Baganda ddala, abamanyi obulungi olulimi lwabwe, ebyobuwangwa, ennono y'Omuganda ng'omwo mwe muli obwakabaka n'ebika byabwe. Okugeza ebika y'ennono y'Omuganda era omuntu atalina kika ekimanyiddwa mu Buganda oyo tayitibwa Muganda era ekika kirimu empagi taano (5) zino zonna mw'asibuka omuli oluggya. olunyiriri, omutuba, essiga na'kasolya era ng'Omuganda atekwa okumanya empagi zino zonna mw'asibuka okw'ossako bazadde be ne bajajjaabe. Noowekyo abazadde tusaanidde tuyigirize abaana baffe ebyobuwangwa bino, mungeri y'emuabazadde basanye bakomye okuwasa n'okufumbrwa mu mawanga bwe tuba twagala okusigala nga tu eggwanga Imu eryenyumriza mu byaiyo.

Kirwana, (2003) Gavumenti ya SSaabasajja kabaka yanditaddewo omutemwa gw'ensimbi ogw'okumbua ebyobuwangwa mu buli ssaza ya Buganda era mwandibadde muteekebwamu woofeesi ekola ku byobuwangwa. Ku nsonga y'emu agamba nti Gavumenti yandiyambye abantu abaagala okuwandiika ebitabo ebikwata ku byobuwangwa n'olulimi Oluganda mu k, no yandibayambye nga ebawola ensimbi oba eteekewo ekyapa ekikuba ebitabo, omuwandilsi ne Mengo ne bateesa engeri y'okusasulamu ekintu ekiggya okwongera okukuuma wamu n'okutumbula ebyobuwangwa mu Bantu naddala abavubuka abasomi abajja okusoma ebitabo bino.

Abazadde basaana batwale abaana baabwe mu mikolo egyenjawulo ng egy'ekika, egikunganya abantu abangi okugeza embaga, ennyimbe, okuzuka, okwafula abaana okuzina abalongo n'emirala. Era Kirwana agamba nti omuzadde edda yatambulanga n'abaana be asoboie okumuyiginza by'atamanyi, kino kyayambanga omwana okuyiga ebyobuwangwa by'abantu be Noolwekyo

okukoa ekyo abaana bajja kukula nga bamanyi ebyobuwangwa byabwe ekijja okuyamba okubikuuma n'okutumbuka mu ggwanga lyaffe.

2.4 EBIBUZO BYOKUNOONYEREZA;

Okunooonyereza kuno kwesigamizibwa ku bibuuzo ebya nnakannyonnyozi bino wammanga;

1. Nsonga ki eziviiriddeko abavubuka obutettanira byabuwangwa byabwe?
2. Abavubuka basobola okunyonnyoa eby'obuwangwa n'emigaso gyabyo?
3. Magezi ki agayinza okusaiwa okusobola okwagazisa abavubuka, eby'obuwangwa byabwe kko n'okubikuuma?

ESSUULA EYOOKUSATU

OLUWENDA LW'OKUNOONYEREZA

3.0 ENNYANJULA;

Esuula eno eraga enkola ezeeyambisibwa mu kunoonyereza ,ebibinja by'abantu abeebuuzibwako ,ekifo oba ekitundu ,ebintu ebyeyambisibwa mu kunoonyereza ,entegeka y'omuhmu wamu n'obwesigike n'obutuukirivu gino gyonna emitendera egyegyayitwamu mu kunoonyereza kuno era gyesigamizibwa ku mutwe “Ensomga eziviriddeko abavubuka ba ssekendule ku ddala ya Nsenvuddeko obutettanira byabuwangwa byabwe”.

3.1 ENKOLA EZEEYAMBISIBWA

Okunoonyereza kuno kwesigamizibwa ku nkola eya nnakanyonnyozi wamu neya nnakabazi. Zino z'enkola ezesigamizibwako okunoonyereza olw'ensonga nti ebibuuuzo by'okunoonyereza byah byaaga okunyonnyola okusinziira ku mutwe ogunoonyerezebwo. Era omunoonyereza yeyambisa enkola ey'okubndobamu.

3.2 EKIFO N'EBIBINJA BY'ABANTU

Okunoonyereza kwakolebwa mu disitulikiti y'e Kampala mu gombolola y'e Makindye mu masomero agatasuka attano (5) mu gombolola. Kino kye kyalondebwa olw'ensonga nti kirimu amasomero mangi ddaia agasomesa oluimi Oluganda era nga mulimu abavubuka abava mu bitundu eby'enjawulo mu Buganda era nga omunoonyereza ky'ekitundu mwansibuka era ky'amaanyi obulungi ekintu ekyamwanguyiza omulimu gw'okunoonyereza kuno.

Okunoonyereza kuno kwetoololera ku bayizi ab'ekibiina ekya siniya ey'okutaano n'ey'omukaaga wamu n'abasomesa abaalina obumanyi ku bikwata ku by'obuwangwa. Abayizi aba siniya ey'okutaano n'omukaaga be balondebwa olw'ensonga nti mwalimu abavubuka ab'enjawulo abawala n'abalenzi abaali wakati w'emyaka ekumi n'omunaana n'abiri era nga baalina ensonga waki tebettanidde byabuwangwa byabwe songa abasomesa nabo baalina endowooza

zaabwe enzenjawulo ku nsonga waki abavubuka tebettanira byabuwangwa byabwe.

3.3 EBINTU EBYEYAMBISIBWA MU KUNOONYEREZA

Ebintu ebyeeyambisibwa mu kunoonyereza kuno mwe mwali olukalala

Iw'ebibuuzo ebirambike oba ebyoku maaso ku maaso wamu n'ebyo kujuzamu nga bino byonna byesigamizibwa ku mutwe ogunoonyerezebwo n'ebigendererwa by'okunoonyereza.

3.4 ENTEGEKA Y'OMULIMU

Okunoonyereza kuno kwategekebwa okusinziira ku bbaluwa eraga olukusa era n'okwanjula eyawebwa omunoonyereza mu kifo ekyanoonyerezebwo ekizibu kino.

3.5 OBUTUUKIRIVU N'OBWESIGIKE

Obutuukirivu n'obwesigike bw'ebyo ebyeeyambisibwa mu kunoonyereza kuno omunoonyereza yabikaanyako no mulunganya ate oluvanyuma byatwalibwa mu masomero bimuyambe okukunganya obubaka ku kizibu ekinoonyerezebwo.

3.6 OKUTAPUTA EBINAAZUULIBWA

Oluvanyuma Iw'okunoonyereza ebyazuulibwa omunoonyereza ya biyungulula nga kozesa enkola eyanakannyonyozi era nga byesigamizibwa ku ngeri abayizi n'abasomesa gyebaddamu ebibuuzo ate oluvanyuma byayungululwa nga yeyambisa enkola eyanakabazi ku bull kikumi (100%)

3.7 EBIZIBU EBYASUUBIRWA

Omunoonyereza yasanga obuzibu bw'obudde obutono bweyalina okumalirizamu omulimu gw'okunoonyereza guno naye yagabanya obudde bweyali asigaza okusobola okutuuka mu masomero okufuna obubaka ku kizibu ekyanoonyerezebwo .Omunoonyereza era yafuna obuzibu bw'abasomesa nabayizi obutaba na budde okumujjuliza ebibuuzo by'okunoonyereza kuno wabula yakozesa obuwombeefu obw'ekitalo okusobola

okukwatagana n'abasomesa mu budde bwe bamuwa okumuyamba era
yabasaba ennamba z'essimu okusobola okukwatagana nabo obulungi

ESSUULA EYOKUNA

(OKWANJULA, OKUYUNGULULA, N'OKUTAPUTA EBIZUULIDDWA)

4.0 ENNYANJULA;

Okunoonyereza kuno kwagenderera okuzuula ensonga eziviriddeko abavubuka ba Ssekendule ku ddala Iya Nsenvuddeko obutettanira byabuwangwa byabwe. Noolwekyo omunoonyereza yeyambisiza ebibuuzo by'okunoonyereza eby'okujjuzaamu kko n'eby'okumimwa okusobola okuzuula ensonga zino wamu n'okutuuka ku bigendererwa bye. Okunoonyereza kuno kwakolebwa mu massomero ataano (5) omuli abavubuka abawala n'abalenzi abava mu bitundu eby'enjawulo mu Buganda. Era ebibuuzo bino byaddibwamu abayizi abasoma oluimi Oluganda wamu n'abasomesa abamanyi obuungi ofulimi Ouganda wamu n'eby'obuwangwa byabwe.

Omunoonyereza yakikola ng'akozesa enkola eya nnakanyonnyozi ng'asinzira kw'ebyo ebyadibwamu abayizi n'abasomesa mu massomero ga Ssekendule ku ddaala Iya Nsenvuddeko. Era enkola eya nakabazi ng'asinzira ku muwendo gwabo abaddamu ebibuuzo ku buli kkikumi (100%).

Okusookera ddala omunoonyereza yayagala okumanya emyaka gy'abavubuka saako n'abasomesa abaali ab'okuddamu ebibuuzo era mu kino yasaba balage emyaka gyabwe.

4.1 Ekibuuzo.1. NINA EMYAKA WAKATI WA?

Olutala 1.

Emyaka	Obujjumbize	Ku buli kikumi (100%)
18-20	20	80
20-25	2	8
Okusingawo	3	12
Omugatte	25	100

Okunoonyereza kuno kwazuulibwa nti abayizi ebitundu abbiri (20) baali mu myaka wakati we kkumi n'omunaana n'abiri (18-20) ate abalala ebitundu bibiri (2) baali mu myaka wakati wa biri n'abiri mw'etaano (20-25).

Abasomesa baali basatu (3) ku bull kikumi mu myaka egisingawo.

4.2 Ekibuuzo.2 EBYOB UWANGWA OBIMANYI?

Olutala 2.

Okuddamu	Obujjumbize	Ku buli kikumi (100%)
Yee	40	100
Nedda	-	-
Omugatte	40	12

Ekibuuzo kino kyagenderera okuzuula oba ng'abayizi baali bamanyi eby'obuwangwa bulungi era kyazuulibwa nti abayizi ebitundu anaa (40) ku bull kikumi baali bamanyi eby'obuwangwa okusinziira ku byaddibwamu mu kunoonyereza kuno.

4.3 Ekibuuzo.3. EBY'OB UWANGWA KYE KI?

Ekibuuzo kino kyagenderwamu okuzuula amakulu g'ekigambo "Eby'obuwangwa".Era n'okuzuula oba ddala abayizi bamanyi eby'obuwangwa oba okumanya engeri gye bakitegeeramu. Enziramumu y'ekibuuzo kino eragiddwa wammanga;

- I. Abavubuka abamu bagamba nti eby'obuwangwa ye ngeri abantu be kitundu ekimu gye beeyisaamu, gye boogeramu olulimi lwabwe awamu n'engeri gye bakolamu emirimu gyabwe ku Iwo bulungi bw'eggwanga lyabwe.
- II. Eby'obuwangwa kitegeeza omugatte gw'ebintu byonna abantu ab'eggwanga erimu bye bakkirizaamu okugeza ennyambala olulimi n'ebirala.

- III. Eby'obuwangwa yenneeyisa oba empisa y'abantu ab'eggwanga erimu ze bakkirizaamu. Okugeza ennyambala, embuuzza yabantu embeera mu kulabirira Bantu banaabwe nga mu buiwadde mu ssanyu nengeri endala.
- IV. Abalala bagamba nti ebyobuwangwa lwe lulimi, obulombolombo, emizizo nennono ebyabantu abekitundu ekimu. Ekyokulabirako Abagisu akalombolombo ak'okusala embalu ekyawukana ku Baganda abatabikola mu ggwanga lyabwe.
- V. Eby'obuwangwa zempisa nennono ezenjawulo ezigobererwa abantu oba eggwanga eryenjawulo bye likkirizaamu era nga bibawa ekitiibwa. Okugeza Abaganda abakazi oba abawala babuuzza bafukamidde ekirala Abaganda okusa ekitiibwa mu kabaka wabwe okusinga ku kintu ekirala kyonna.
- VI. Eby'obuwangwa bye bintu ebiyamba abantu bomu kitundu ekimu okukwatagana obulungi wamu n'okubawula ku bantu abalala.
- VII. Eby'obuwangwa by'ebintu ebikolebwa eggwaga erimu naye nga ebintu byava dda okuva ku bajjajjaabwe.
- VIII. Eby'obuwangwa bwe buzaaliranwa bw'abantu mu kitundu ekimu era nga bubagatta mu byonna bye bakola.
- IX. Eby'obuwangwa bwe bugagga b'abantu abaggwa mu kiti ekimu mu kitundu ekintu ekibawula ku bantu abalala mu mawanga ag'enjawulo.

4.4 Ekibuuzo.4. BIRINA MUGASO KI GYOLI?

Omunoonyereza yabuuzza ekibuuzo kino ng'ayagala okulaba oba abayizi n'abasomesa baali bamanyi emigaso gye by'obuwangwa. Egimu ku migaso gye baawa gye gino wammanga;

Eby'obuwangwa, abavubuka oba abayizi bangi kubo baagamba nti eby'obuwangwa biyamba okukuza obulungi abaana nga ba mpisa singa baweebwa omukisa okubyetabamu. Okugeza nga okumanyagana mu kika abaana bakula nga bamanyi bannyinaabwe wamu ne baganda baabwe bulungi okuziyiza emize emibi mu abaana nga bakuze.

Abalala baagamba nti ebyobuwangwa biyamba okumanyisa omuntu eggwanga lye gyava oba ensibuko yomuntu yenna okusoboola okumwawula ku bantu beggwanga eddala lyonna mu ggwanga.

Eby'obuwangwa biyigiriza empisa mu bantu na ddala emiti emito kko na bakulu omuli okubuuza bantu bannaffe, okulabirira bannaffe mu burwadde ne mu ssanyu nebirala.

Bikulakulanya olulimi olw'eggwanga nga erimu okugeza olulimi Oluganda mu Baganda kubanga buli lwe bakungana boogera olulimi oluzariranwa.

Abaalala ngAbagisu bakozeza lulimi Olugisu, Abanyankole bakozeza

Lunyankole n'abalaala bwebatyo.

Kiyamba abantu okumanyagana wamu n'okutumbula obwa sseluganda mu bantu. Okugeza ku mikolo nga egyokwanjula abaana abantu abeggwanga erimu bakungaana ne bongera okumanyagana wamu nokwongera okwogera ku bintu ebibagatta mu ggwanga yabwe.

Eby'obuwangwa bireeta obutebenkevu mu kitundu oba mu ggwanga eryo abantu mwe baggwa kubanga baba bamanyi ebyo byebateekeddwa okukola mu ggwanga lyabwe mu kitundu ekyo.

Bikulakulanya eggwanga mu byensimbi okuva mu bintu ebyenjawuo nga emirimu gye bakola mu ggwanga eryo okugeza mu Baganda mu milimu nga okukomaga mwebaja embugo, okuluka, emikeeka bino byonna bafunamu ensimbi ezireeta enkulakulana mu ggwanga erimu mu kitundu.

Bituyigiriza emirimu egy'enjawuo mu ggwanga lyaffe. Okugeza okukomaga, okulima, okuweesa n'emirala mingi.

Byawula eggwanga erimu ku ddala, okugeza nga ennyambala y'Abaganda abakazi mu magomesi n'abasajja mu kanzu ki bawula ku ggwanga eddala nga Abanyankole abambara ebikooyi nga babyesuulidde kungulu.

4.5 Ekibuuzo.5. WASOMA KU BYOBUWANGWA?

ABAYIZI

Olutala .3.

Okuddamu	Obujjumbize	Kubuli Kikumi (100%)
Yee	50	100
Nedda		
omugatte	50	100

Omugatte gw'abayizi baali ataano (50). Okunoonyereza kwazuula nti abayizi Ebitundu ataano (50) ku bull kikumi beebalaga nti baali basomye ku byobuwangwa.

Abasomesa

Oluta 4

Okuddamu	Obujjumbize	Ku buli kikumi (100%)
Yee	10	100
Nedda		
omugatte	10	1 00

Omugatte gw'abasomesa baali kumi (10). Noolwekyo kyazuulibwa nti ebitundu kumi (10) ku bull kikumi abasomesa baali basomye ku by'obuwangwa.

4.6 Ekibuuzo.6. BYABUWANGWA KI?

Ekibuuzo kino kyagenderera okuzuura eby'obuwangwa abayizi n'abasomesa bye bamanyi oba bye baali basomyeko. Era bino bye bimu kubyo byebaddamu omuli;

- I. Okwabya ennyimbe oba olumbe
- II. Omuganda ne kabaka.
- III. Omuganda nensiko.
- IV. Eddiini eyennono.
- V. Olulimi.
- VI. Okwalula abalongo.
- VII. Ennyambala.
- VIII. Entuuma yamannya.
- IX. Okufumbirwa nokuwasa.
- X. Okuzilka.
- XI. Okulima.
- XII. Empisa.
- XIII. Okukomaga.
- XIV. Okuweesa.
- XV. Emizannyo gy'Abaganda.
- XVI. Enfuga mu Buganda.
- XVII. Obuko mu Buganda.
- XVIII. Omuganda n'egganda.
- XIX. Omuganda n'obutiko.

4.7 Ekibuuzo.7 BAANI ABAABIKUSOMESA?

Okunoonyereza abayizi wamu eby'obuwangwa

- i. Abazadde.
- ii. Bajjajja.
- iii. Abasomesa.
- iv. Abakulembeze bebyobuwangwa.
- v. Bayizi bannaffe Abantu abakulu ku kyalo.

4.8 Ekibuuzo.8 ne 9.

OLOWOOZA BE BAKKO ABASANIDDE OKUBISOMESA?

LWAKI?

Olutala .5.

Okuddamu	Obujjumbize	Ku Buli Kikumi
Yee	50	100
Nedda		100
omugatte	50	

Abavubuka oba abayizi ebitundu attaano (50) ku buli kikumi bakkiriza nti sibebokka abasobola okusomesa ebyobuwangwa. Era zino wammanga z'ensonga Iwaki;

Kubanga waliwo abantu abalala bangi abasobola okukola omulimu guno okusingawo, okugeza abantu ababeera mu bifo ebyobuwangwa nga amasiro bano baba bamanyi bingi okusinga n'abasomesa.

Kubanga abantu bangi ababimanyi mu Buganda abasobolà okubisomesa.Olwensonga nti ebimu tubiyiga nga tulaba birabe ku bantu abalala.

Kubanga n'emikutu nga egyamawulire gisobola okubisomesa, okugeza amawulire ga Bukedde, Ddoboozi n'amalala mangi.

4.9 Ekibuuzo.10 OLOWOOZA WALIWO ABANTU ABALALA ABAYINZA OKUBISOMESA? BWE KIBA YE BEBAANI?

Olutala. 6

Okuddamu	Obujjumbize	Ku Buli Kikumi (100%)
Yee	55	100
Nedda		
omugatte	55	100

Kyazuulibwa nti abayizi oba abavubuka ebitundu attaano mutaano (55) ku buli kikumi bateegeza nti waliwo abantu abalala abayinza okusomesa eby'obuwangwa bino Era bano wammanga be bammenya;

- a) Abantu abakuze mu myaka.
- b) Abantu ababeera mu bifo ebyobuwamgwa nga abakongozi.
- c) Bannabyabufuzi
- d) Abakulu b'amaddiini.
- e) Abakulu b'ebika.
- f) Bayizi bannaffe.
- g) Abawandiisi b'ebitabo by'olulimi Oluganda.
- h) Emikutu gy'empuliziganya okugeza Ladiiyo, Tilvi, nebirala.

4.10 Ekibuuzo.11 OTERA OKWETTANIRA EBYOB UWANGWA BYO?

ne 12. BWE KIBA YEE OBA NEDDA LWAKI?

Olutala 7

Okuddamu	Obujjumbize	Ku buli kikumi (100%)
Yee	60	98.3
Nedda	1	1.7
omugatte	61	100

Omunoonyereza yakizuula nti abavubuka abasinga obungi ebitundu nkaaga (60) ku buli kikumi bettanira eby'obuwangwa byabwe.Era abayizi ebitundu kimu (1) ku buli kikumi tebettanira byabwe.

Zino wammanga z'ensonga lwaki abamu bettanira eby'obuwangwa byabwe ne lwaki abamu tebatera ku byettanhra;

Abavubuka abamu baagamba nti babyagala olw'okuba bibayigiriza era bibanyumira naddala nga bisanze abantu ababimanyi oba ababiteegeera obulungi.

Abalala baagamba nti babyettanira kubanga bibataga ensibuko yaabwe nga obujjajja bwaabwe okutuuka webali kati.

Ebyobuwangwa bitugatta ne tusobola okukolaganira awamu mu kitundu wamu n'okumanyagana.

Bitulaga ekubbo etuufu mwetulina okutambulira nga tugendera kw'ebyo eggwanga byerikilizaamu.

Kubanga buyamba okwewala emize emibi, okugeza nga okwewasangana mu bika byaffe noolwekyo mu byobuwangwa nga okumanyagana mu kika kiyamba okwemanya okwewala emize egyo.

Ku ludda olulala nti tekitera kubawa mirembe, okugeza nga engeri gye baziikamu abantu, okuzina abalongo, okufulumya olumbe n'ebintu ebiraa bingi ebitabaganya kwetaaya.

4.11 Ekibuuzo.13 NSONGA K EZIVIIRIDDEKO ABAVUBUKA OBUTETTANIRA BYABUWANGWA BYABWE?

Ekibuuzo kino kyagenderera okugatta abayizi nabasomesa okuwa ensonga eziviiriddeko ababuvuka ba Ssekendule obutettanira byabuwangwa byabwe. Era zino zezimu ku nsonga ezazuulibwa mu kuddibwamu kwekibuuzo kino;

- i. Abavubuka okwefuula abasoma ennyo ne betwalira waggulu ne batafa ku byabuwangwa byabwe.
- ii. Obutabitiramu aba obutamanyisibwa byabuwangwa byabwe.
- iii. Tebawebwa budde bumala kwenyigira mu byabuwangwa byabwe.
- iv. Babitwala nti bibaza emabega okusinziira ku mulembe kwebatambulira oba ebyensi.
- v. Amaddiini g'Abazungu ag'enjawulo agavumirira eby'obuwangwa eby'ekiddugavu gabamalamu amaanyi.
- vi. Okusikirizibwa kwamawanga agebulaaya nga ennyambala yaabwe.
- vii. Obulombolombo obuyitiridde mu mawanga gaabwe. Okugeza mu Buganda abawala okwewunda emibiri gyabwe ekintu abamu kye bagamba nti kibabuzaako emirembe ekintu ekibaleetedde obutettanira byabuwangwa byabwe.
- viii. Okumala obudde obungi mu massomero nga bafa kw'ebyo byokka bye basoma mu bibiina ne balekerera ebintu eby'ebali nga eby'obuwangwa.
- ix. Okwegattika kw'abavubuka ab'amawanga ag'enjawuo ekintu ekibaviirako okusuua eby'obuwangwa byabwe.

x. Okukoppakoppa ebintu eby'Abakyeruppe, okugeza okwambala engoye enzirugavu mu kuziika ekintu Abazungu kye bakola ewabwe.

xi. Enkolagana eriwo wakati wabantu ab'amawanga ag'enjawuo.

xii. Balowooza nti eby'obuwangwa bya dda era nti bibaza emabega.

xiii. Obutamanya mugaso gwa byabuwangwa olw'obutafuna kubuulirwa en abazadde okuva mu buto bwawe.

xiv. Obugwenyufu n'obugwagwa obuleetedde eby'obuwangwa okusuulibwa emuguluka nga omuzadde okuzaala mu baana be wamu n'abaana okwewasangana mu Iwatu.

xv. Abazadde obutettanira nsonga za kuyigiriza baana baabwe byabuwangwa okusobola okumanyisa abaana ennono, obulombolombo, emizizo gyabwe okukula nga babimanyi. Wamu nobutakubiriza babuvuka okubyetanira.

xvi. Enyukakyuka mu ggwanga nga mu bintu nga ebye mpuliziganya okugeza ebyuma bikali magezi nga komputa, omutimbagano amassimu n'ebirala bingi ebireetedde abavubuka okukyuka ennyo okutuuka okwerabira eby'edda nga okwe yambisa engoma.

4.12 Ekibuuzo.14 MAGEZI KI AGAYINZA OKWAGAZISA

N'OKUTUMBULA EBYOBUWANGWA MU BAVUBUKA?

i. Okunyonnyola n'okumanyisa emigaso egiri mu by'obuwangwa en abavubuka.

ii. Okubisomesa mu massomero en abc abasomesa abasomesa olulimi Oluganda mu masomero.

iii. Wateekebwewo okuvuganya mu massomero era abasinze baweebwe ebirabo.

- iv. Okubibayigiriza (eby'obuwangwa) okuviira ddala mu buto ne bazadde baabwe.
- v. Okuteekawo ehibiina by'abavubuka okusobola okutumbula eby'obuwangwa mu massomero okugeza nga Nkobazambogo.
- vi. Okuteekawo amateeka mu kitundu ku by'obuwangwa byabwe.
- vii. Okuteekawo emisomo egibagazisa eby'obuwangwa nga bavubuka baweebwa ebirabo nga satifikeeti.
- viii. Abazadde bafube nnyo okubyagazisa abaana nga bakyali bate batooke mu buvubuka nga babiwa ekitiibwa.
- ix. Okubawa obukulu mu bika byabwe nga okukubiriza entuula ezenjawulo mu kika.
- x. Okukyusa mu mpisa z'obuwangwa ezinyigiriza abantu abamu nga ekimu ekigaana abavubuka okwettanira eby'obuwangwa ,okugeza nga okufukamira,okuwunda emibiri ku bakyalaba okukyahra ensiko.
- xi. Okukubiriza abavubuka ku by'obuwangwa byabwe nga okubakubiriza okwambala mu nnyambala eyeekinaansi okusobola okukuuma ebyobuwangwa bya Buganda okutuuka ku mutindo.
- xii. Okufuba okukuuma ebyobuwangwa byaffe okugeza nga ebifo ebisangibwamu eby'obuwangwa, abavubuka basobole okubirambula okumanya emigaso gyabyo mu Buganda.

Noolwekyo okusinziira ku kyazuulibwa mu kunoonyereza kuno kw'ebyo ebyadibwa abaalondebwa okuddamu ebibuuzo by'okunoonyereza kyaraga nti waliwo empenda nnyingi mwe tusobola okuyita okutumbula eby'obuwangwa byaffe mu Buganda wabula emiziziko mingi mu kkubo okusobola okukituukiriza olwe nkyukakyukamu ggwanga lyaffe Uganda.

ESSUULA EYOOKUTAANO

(OKUKUBAGANYA EBIROWOOZO, OKUWEERA N'OKUFUNDIKIRA)

5.0 ENNYANJULA

Essuula eno y'emu okukubaganya ebirowoozo, okweera n'okufundikira kw'ebyo byonna ebyazuulibwa mu kunoonyereza kuno. Era nga endowoozo z'omunoonyereza nga zesigamiziddwa kw'ebyo ebyazuulibwa okuva mu ssuula eyookuna wamu nebyo ebyazuuhbwa mu kwekenneenya ebiwandiiko. Bino byonna byesigamizibwa kw'ebyo abyazuuibwa okuva mu nziramu y'abavubuka n'abasomesa ku ddaala Iya Nsenvuddeko mu ssekendue nga beebalondebwa ku ddamu ebibuuzo by'okunoonyereza ku mutwe; Ensonga eziviriddeko abavubuka ba ssekendule obutettanira byabuwangwa byabwe. Nouvannyuma omunoonyereza yafundikira wamu n'ebitabo ebyajjulibwamu.

5.1 OKUKUBAGANYA EBIROWOOZO

Okukubaganya ebirowoozo kuno kwesigamizibwa ku bigendererwa byokunoonyereza nga okuzuula ensonga eziviriddeko abavubuka ba ssekendule ku ddaala Iya Nsenvuddeko obotettanira byabuwangwa byabwe, ebyobuwangwa n'emigaso gyabyo, wamu n'okuzuula empenda zokwagazisa abavubuka ebyobuwangwa byabwe.

5.2 AMAKULU G'EBYOBUWANGWA

Okunoonyereza kuno kwazuuia nti ebyobuwangwa y'engeri abantu b'ekitundu ekimu gye beeyisaamu, gye boogeramu oluhmi lwabwe wamu n'engeri gye bakolamu emirimu gyabwe ku lw'obulungibweggwanga lyabwe. Kino kituukana buungi n'endowoozo ya Kirwana, (2003) eyanyonnyola nti ebyobuwangwa y'engeri enambulukufu abantu b'eggwanga erimu gye bakkiririzaamu wamu ne gye boogeramu. Okugeza olulimi we boogera ng'Abaganda beyambisa olulimi Oluganda okwawukana ku baala abakozesa ennimi endala ezenjawulo.

Okusenziira ku byazuulibwa mu kunoonyereza kiraga nti ebyobuwangwa kitegeeza omugatte gw'ebintu byonna abantu ab'eggwanga eryo bye

bakkiririzaamu, okugeza ennyambala oliulimi, emirimu, n'ebirala bingi. Mu ngeri yemu gwe mugatte gw'empisa oguva mu nkolagana z'abantu, era

N'okugattagatta ennono, ebirowoozo nobubonero obulala obw'amakulu obutuusa ku neeyisa z'abantu mu ggwanga nga (Merrill, 1962) bwe yakinogaanya.

Mu ngeri endala okunoonyereza kwazuula, ebyobuwangwa z'empisa n'ennono ez'enjawulo ezigobererwa abantu aba eggwanga eryenjawulo bye likkiririzaamu era ne bibawa ekitiibwa. Nga Mugambwa, (1998) bweyanyonnyola nti obuwangwa bwa buli kitonde eby'ekika ekimu mwe musibuka empisa n'obulobolombo nga ye katonda avaako ennono ezikwatagana n'ebika ebyo. Era agenda mu maaso nagamba nti buli kika kya butonde kiba n'e neeyisa yakyo wamu n'bikolwa byakyoeb'enyawulo ebyawukana n'ebyebirala aba kiyite obuwangwa bwakyo.

5.3 OMUGASO GW'EBYOBUWANGWA:

Okunoonyereza kwazuula nti ebyobuwangwa birina emigaso egy'enjawulo okusinziira mu mawanga agenjawulo. Ebyobuwangwa bya mugaso mu kumanyisa omuntu eggwaga lye gyava aba ensibuko. Kino kituukana bulungi n'ekyo Nzita, (1993) kyagamba nti ebyobuwangwabiyaamba abantu aba eggwanga okumanyibwa era nga kino kibeerawo olw'engeri abantu oba embeera gye baba beeyisaamu okwawukanako n'abantu abalala ab'eggwanga eddala mu kitundu. Agenda mu maaso nawa ekyokulabirako nti Abaganda bakkiririza nnyo mu maanyi ag'emizimu, misambwa, mu lubaale nga bakatonda baabwe, songa ogya kwesanga nga eggwanga eddala lirina nalyo mwe bakkiririza okwawukana ku ddala ekiraga ensibuko yalyo.

Era kyazuulibwa nti eby'obuwangwa biyamba okukuza obufungi abaana nga bampisa singa baweebwa omukisa okubyetabamu. Era ne Mugambwa, (1998) akikkatiriza bulungi nti abaana abato baasomesebwanga eby'obuwangwa byabwe okuva mu bakadde baabwe wau nabantu abkulu, noolwekyo omwana bwe yakolanga ekintu kyonna ekikontana n'eggwanga lye yabonerezebanga

e4kintu ekyambanga abaana bano okukulira mu mpisa ennungi nga ayiga obuwangwa bwe.

Mu kunoonyereza kuno era kwagenda mumaaso ne kuzuua nti ebyobuwangwa birina omugaso mu kukuuma obutonde bw'ensi nga eno y'emu ku nsonga eyaweebwa abantu abeetaba mu kunoonyereza. Witheric,(1995) kino akikkakasa bye yagamba nfi eby'obuwangwa bisobola bulungi okuyamba okukuuma obutonde nga butebenkedde, okugaza - ebyobuwangwa nga okulunda ebisolo n'ebinnyonyi awaka n'enkola endala kutunbula obutonde bw'ensi nga ebirimusa ebiva mu kuunda ebisolo, okulima ku kukuuma obutonde bw'ensi nga okusimba emiti okukuuma ettaka awamu n'omuddo.

Okusinziira ku kunoonyereza kyalaga nti biyamba abantu okumanyagana wamu n'okutumbula obwa sseruganda mu bantu ab'eggwanga erimu, noolwekyo bireetawo obutebenkevu mu kitundu. Bye kityo bye kin okusinziira ku ndowooza ya Kirwan,(2003) nto ebyobuwangwa bikuumirawamu abantu nga bkkanya bategeragana era nga beetegefu okubikuuma, era atutegeeza nti abantu nga bagoberera ebyobuwangwa byabwe bayiga okukolera awamu mu ngeri eno yawa eky'okulabirako ekyemikola egy'essanyu nga obufumbo, enkolagana ya b'eminiraano byoleka obumu n'obutebenkevu mu ggwanga.

Eby'obuwangwa byawula eggwanga erimu ku ddaa okusinziira ku ndowooza zaabo abaddamu ebibuuzo by'okunoonyereza naddata abavubuka. Mu ngeri yemu Nzita, (1993) ya genda mu maaso okukkatiriza ensonga eno nti obuwangwa bulaga wamu n'okwawula eggwanga erimu kulirala era nga kino kiva ku nkolagana eba eriwo wakati w'abantu aboa mu kitundu oba mu ggwanga eryo. Eky'okulabirako abantu ababeera mu bitundu nga mu bibira balina eby'obuwangwa byanjawulo kwabo ababeera mubitundu ebetoolodde amayanja. Noolwekyo eggwanga eritalina buwangwa lisobola okufiirwa okumanyibwa wamu n'okusasika mu nsi, nti era y'emu ku nsonga waki amawanga agamu galya okukopperera buli kintu kipya ekijja olw'okutya obuwangwa bwabwe okusasika butyo.

Era okun000nyereza kwa kizuula nti bituyigiriza emirimu egy'enjawulo mu ggwanga lyaffe nga okulima, enzijanjababaiwadde, okukomaga, okuweesa n'ebirala. Kirwana, (2003) ku ndowooza eno naye agyogerako bwati, eby'obuwangwa y'engeri ennambulukufu abantu b'eggwanga erimu gye bakkiririzaamu muno mulimu okuyiga ebintu nga emirimu gye bakola nga okulabirira abantu baanabwe okulima nebintu ebirala bingi

5.4 ENSONGA EZIVIIRIDDEKO ABAVUBUKA OBUTETTANIRA BYABUWANGWA BYABWE

Okusinzira kwebyo ebyazuulibwa mu kun000nyereza kuno,ensonga nnyingl ezazuulibwa ekiviiriddeko abavubuka ba ssekendule obutettanira byabuwangwa byabwe, muno mwalimu abavubuka okwefuula abasoma ennyo ne beetwalira waggulu ne batafa ku buwangwa bwabwe, mu ngeri nga eno muno mufimu okusoma oulimi Olungereza ne basulira ddala olulimu Oluganda.Ku kintu kye kimu Kirwana, (2003) agamba nti amasomero agamu essira galitadde ku nnimi engwiira nga Olungereza okusinga ennimi enzaaliranwa ekintu ekiviiriddeko abavubuka okufuluma amssomero nga eby'obuwngwa byabwe nga ennimi tebabimanyi buingi.

Obulombolombo obuyitiridde. Kyazuulibwa nti obulombolombo obuyitiridde mu mawanga gaabwe bwe buleetedde abavubuka abamu obutettanira byabuwangwa byabwe. Ekintu ky'ekimu kyatesebwako abawandiisi abamu nga Kirwana nti obutettanira buwangwa mu bavubuka kivudde ku kwagala okukyusaako, okkubisikiza, okubigolongoosamu n'okubisangulirawo ddala yawa eky'okulabirako, nga emikolo gy'okwalula abaana ebintu ebikolebwa wesanga ng'abantu abamu bibakwasa ensanyi ekintu ekiviiriddeko abavubuka okutya oba obutettanira buwangwa bwabwe.

Amaddiini g'Abazungu ag'enjawulo agameruse ensangi zino agavumirira eby'obuwangwa by'ekiddugavu ekimalamu amaanyi abavubuka okubyetanira oba okubijjumbira ennyc mu mawanga gaabwe nga bwe kyazuulibwa mu kunoonyereza kw'ebyo ebyaddibwamu abalondebemu mu massomero ga ssekendule.

Era mu ngeri y'emu kyazuulibwa nti enkulakulana mu byempuliziganya kye kimu kubiviiriddeko abavubuka okusua emuguluka obuwangwa bwabwe ebintu nga omutimbagano, komputa, essimu n'ebirala. Mu nziramu y'emu ne Nzita, (1993) endowooza eno ajogerako bwati nti olw'ebyuma bikalimagezi eby'ava mu mawanga ag'ebunaayira (Bakyeruppe) nga kino kiva ku mpuliziganya eriwo wakati mu bantu okuva mu nsi ezenjawulo.

Kyazuulibwa nti abazadde tebettanidde nsonga za buwangwa nga okuyigiriza abaana baabwe byabuwangwa byabwe ekintu ekireettedde abavubuka oba abaana okukua nga tebamanyi migaso gya byabuwangwa ne bakkomekereza nga tebabifudeko nga eby'omugaso mu ggwanga ne mu bulamu bwabwe. Era mu ssuula eyookubiri Kirwana, (2003) bwe yagamba, abazadde naddala abakyala tebajjumbidde kukola mulimu gwabwe ogw'okukuza abaana baabwe nga bamanyi ebyobuwangwa byabwe ekiviiriddeko abavubuka okwesuulirayo ogwanagamba en obuwangwa bwabwe.

Okukopperera obuwangwa bw'Abazungu kye kimu kw'ebyo ebyazuulibwa ebireettedde abavubuka Abaganda okuekerera ebyobuwangwa byabwe nga beegomba obwabagwiira, nga mu bintu bino ; ennyambaa, empisa ey'okubuuza nga kati bettanidde nnyo Oungereza okusinga oluiimi oluzaaliraanwa Oluganda nga balaba nti libaswaza ekintu ekyoleka engeri abavubuka gye batettanadde byabuwangwa byabwe.

Enkulakulana wamu n'enkyukakyuka mu ggwanga lyaffe Uganda omuli ebintu nga omwenkanonkano ekintu ekyakyusa endowooza z'abavubuuka mu Buganda okutuuka okwerabira ebyobuwangwa byabwe nga empisa wamu n'obulombolombo bwa Buganda ekintu ekisiza ennyo Obuganda wansi mu by'obuwangwa. Okugeza abavubuka abawala n'abakyaa tebakyawutira baami baabwe olw'ekigambo omwenkanonkano ekisudde obuwangwa bwabwe.

Okwongera ku nsonga eyo wagguu abavubuka balina eddembe eriyitiridde ennyo ekyongede okusua ebyobuwangwa emuguuka nga balaga nti balina eddembe okukoa ebyo byebeetaaga, noowekeyo olw'eddembe eringi ennyo lmb

abavubuka bangi tebakyawuliriza bakulu ababagamba oba abagezaako okubabuulirira ku buwangwa bwabwe, Muno mwe muli abavubuka abawala abatakyagambibwako mu nnyambala yaabwe ngabalaga nti balina eddembe okwambala ekyo kyebagaia, ekintu ekyongede okuserebya obuwangwa bw'Abaganda.

5.5 EMPENDA EZ'OKWAGAZISA N'OKUTUMBULA EBY'OBUWANGWA MU BAVUBUKA

Okunoonyera okwakolebwa ku mutwe guno, kwakizuula era kwalaga nti empenda nnyingi oba amagezi mangi agazuulibwa agasobola okwagazisa abavubuka eby'obuwangwa byabwe era nga bino wammanga by'ebimu ku bya kubaganyizibwako ebirowoozo;

Okunooonyereza kwalaga nti eby'obuwangwa bsaanidde okubisomesa mu massomero okusoboa okubimanyisa, okubyagazisa wamu n'okubikuuma mu mawanga gaffe. Bwatyo ne (Musaazi, 1999 ne Kirwana, 2003) bwebakkatiriza nti okusoma eby'obuwangwa mu massomero y'emu ku mpenda ezyinza okwagazisa abavubuka obuwangwa bwabwe. Era bagamba nti abaana basaanye basomesebwe eby'obuwangwa byabwe okuviira ddaa mu busomeri obuto okutuukira ddata matendekero agawagguu. Okugeza nga okuyimba, okutontoma, okuzannya emizannyo egy'enjawulo saako n'ebyobuwangwa ebirala.

Okuteekawo okuvuganya mu masomero era nga abayizi abasinze banaabwe baweebwe ebirabo okusobola okusikiriza wamu n'okwagazisa abalala kwettanira oba okwetaba mu bivulu bino nga emizannyo, okuyimba kino kyazuulibwa kityo. Ku nsonga y'emu Nsamba, (2003) yagiwagira ng'agamba nti okusoboa okutumbula eby'obuwangwa mu bavubuka n'okubibagazisa wasaanye watekebwewo abivuu by'abavubuka mu masomero nga bikwata ku byobuwangwa byabwe, era abababera babyetabyemu bakwasibwe ebirabo basoboe okugenda mu maaso okubyetanira wamu n'kwegombesa abaaa nabo okusoboa okwenyigiramu okukuuma obuwangwa bwa Buganda.

Okusinziira ku byazuulibwa kiraga nti abazadde bafube nnyo okwagazisa eby'obuwangwa abaana baabwe nga bakyali bato batuuke mu buvubuka nga babiwa ekitiibwa ekintu ekigya okubamanyisa obuungi emigaso n'obukulu by'ebyobuwangwa mu ggwanga. Endowooza eno yayogerwako) awandiisi nti abazadde naddala abakyala bongeremu amaanyi ku bigambo ebikwata ku nkuza yabana, noolwekyo abazzade bongoreokugunjulla abaana ,noolwekyo okuvira ddala mu buto okutuuka ku myaka kyekivubukka, baleke kulowooza nti omwana bwatuuka mu buvubuka

Abeera akuze, ekintu ekireetedde abaana okukula nga babambanvu olw'okuba omumulisiza kkubo, bino byonna byakakkasibwa (Kirwana, 2003 ne Living Stone 2003).

Era kyazuulibwa nti wandibaddewo okukyusa mu mpisa z'obuwangwa ezinyigiza abantu abamu okugeza nga okukyalira ensiko, okufukamira nebirala ebireetedde ahavubuka abamu obutettanira buwangwa bwabwe olw'okukwatibwa ensonyi mu bintu ebyo.

Kirwana, (2003) agamba bwati ebyobuwangwa byandibadde bikyusibwamu okusinziira kw'ebyo ebitatuukana na mulembe, ekintu ekirabika nga kye kiviiriddeko abavubuka obutettanira byabuwangwa byabwe olw'ensonga nti bibeositaza wamu n'okubakwasa ensonyi, okugeza emikolo egikwata ku kwalula abaana nga abalongo gyandibadde gikyusibwamu kubanga wesanga nga abamu tebabyagala.

Waali endowooza egamba nti wandibadde wategekebwawo emisomo okugeza nga ku laadiyo n'emikutu emirala okusobola okussa ebyobuwangwa ku mutindo wamu n'okubikuuma era n'okumanyisa abavubuka bonna gye bali mu bitundu eby'enjawulo kino kigya kuyamba abavubuka mu ggwanga okumanya wamu n'okwagala eby'obuwangwa byabwe.

Kyazuulibwa nti eby'obuwangwa byandibadde bikuumibwa butiribiri okusobola okukuuma obuwangwa obulina okulagibwa en abaana awamu n'abavubuka

n'okubibamanyisa olwo bakule nga bamanyi eby'obuwangwa byabwe mu Buganda. Noolwekyo ebifo bye by'obuwangwa bisaanidde okukuumibwa abavubuka basobole okubirambula bamanye emigaso gyabyo.

5.6 OKUWEERA

Kw'ebyo ebyazuulibwa mu kunoonyereza, kyazuulibwa nga waliwo empenda ezisaana okusibwako essira mu ggwanga lmb (Uganda) okusobola okutumbufa wamu n'okwagazisa eby'obuwangwa n'obulungi bwabyo en abantu bonna mu ggwanga.

Abazadde:

Ku byazuulibwa abazadde basaanye okufaayo ennyo mu kukuza abaana ng'abamanyi eby'obuwangwa byabwe wamu n'okubabuuhra omugaso gw'abyo mu kino basaanye okukubinza abaana okubyettanira nga okwenyigira mu mikolo nga ennymbe, enkugaana z'ebika n'ebirala. Kubanga okusinziira ku byayanukulwa abavubuka, bang baafaga nti bazadde baabwe tebaabibabuuhra bulungi. Noo (wekyo kino kisaanye kikyukemu nga bazadde bafaayo en abaana baabwe.

Abavubuka:

Abavubuka bonna mu mawanga ag'enjawulo basaanidde bettanire eby'obuwangwa byabwe, kubanga okusinziira kw'ebyo ebyatuukibwako mu kunoonyereza kuno abavubuka bangi newankubadde nga balina bye bamanyi ku by'obuwangwa naye era batono ddala ababyettanira. Abavubuka noolwekyo basaanidde bamanye obukulu bw'obuwangwa bwabwe mu mawanga gaabwe basobole okukulakulanya wamu n'okukuuma eby'obuwangwa byabwe.

Abasomesa:

Okusinziira ku ebyo ebyazuulibwa, abasomesa abasomesa olulimi Oluganda wamu n'abasomesa amassomo amalala basaanye okufaayo ennyo ku kumanyisa abayizi eby'obyebamanyi mu mawanga gaabwe, kino nga kiyita mu

nkola ezeyambisibwa mu kusomesa amassomo ag'enjawulo kino kisobozesa abayizi okumanya ebintu ebyeyanjawulo nga eby'obuwangwa.

5.7 EBYETAAGA OKUNOONYEREZE BWAKO:

Omunoonyereza ng'asinziira ku kunoonyereza kwe yakola ku mutwe ogugamba nti; Ensonga eziviiriddeko abavubuka ba ssekendule obutettanira byabuwangwa byabwe". Ya kizua nga ebintu bingi abyetaagisa okunoonyerezaako naddala nga ebikwata ku lulimi olunansi, era bino wammanga abanoonyereza abajja bye betaaga okunoonyerezaako era kinaaba kirungi nnyo nga buzuulidwa nga bwe kisuuubirwa;

Omugaso gw'ebyobuwangwa mu kukulakulanya eggwanga.

Obunafu obweyolekedde mu by'obuwangwa bya Baganda ensanji zino.

OKUFUNDIKIRA

Ddala ebyobuwanga ye munyeenye ye ggwanga. Bannaffe abaganda tuve mu tulo tuzukuke tuleme kwebaka mboleera nga ebyaffe bigwaawo nga tulaba, bw'ekityo abavubuka ba Buganda wamu n'amawanga ag'enjawulo tusaanye okukuuma wamu n'okwagala eby'obuwangwa byaffe okusobola okukuuma ensi yaffe Uganda. Mu bufunze okunoonyereza kuno okwali kukwata ku mutwe; "Ensonga eziviiriddeko abavubuka ba ssekendule ku ddala Iya Nsenvuddeko obyutettanira byabuwangwa byabwe". Gwalubirira okulaba engeri gye tuyinza okwagazisa abavubuka eby'obuwangwa byabwe. Omulimu guno gwaggwa bulungi era endowooza ezenjawulo zazuulibwa, noolwekyo bino ebyazuulibwa mu alipoota eno bisaanidde btekebwe mu nkola okusobola okutuukairiza ekyo ekyazuulibwa.

EBIJJULIZIDDWAMU

APOLLO KAGGWA, (2005), the book of Ganda culture and customs, Kampala, Uganda.

BUYUNGO RONALD, (2011), Okusoma ebyobuwangwa n'omugaso en obutonde, Kampala, Uganda.

KIRWANA SSOZI, (2003), Ebyobuwangwa y'emunyeenye y'eggwanga, Ttesupa Bookiex, Kampala. Uganda.

MERRILL FRANCIS.E., (1962), Culture an introduction to sociology, Engle Wood Cliff, New Jersey.

MUGAMBWA M.LUTHER, (1998), Enkuuze y'ennono y'Omuganda, Kampala. Uganda.

NZITA RICHARD, (1993), People and Culture of Uganda, Kampala.

SSEKAMWA JO. (2001), Enkuluze y'eddiini y'Abaganda ey'ennono, Net Africa Ltd.

YULE GEORGE (1996), The study of Language, Cambridge University. Press U.K.

WALUSIMBI .N. AND LIVINGSTONE,(2003), Okuuzala kujjagaana Kampala. Uganda.

WITHERIC.M. (1995), Environment and People. Stanely Thomas, Ltd, England.

ENGABANYA Y'OBU DDE;

AKAWAAYIRO 1
EBIBUZO EBIRAMBIKE EBY'OKUDDIBWAMU ABASOMESA B'OLUGANDA
KU DDAALA LY'OWABULIJJO.

Ebibuuzo bino bitegekeddwa okuzuula ensonga eziremesa abayizi okwekakasa okuwandiika olulimi oluganda mu masomero ga ssekendule ku ddaala ly'owabulijjo.

Noobuwombeefu osabiddwa okubiddamu byonna

Ebibuuzo bino ebisooka, laga ekisingako obutuufu nga okozesa akabonero akagolozzi

1. Obuyigirize bwo bwe buliwa?

Siniya ya mukaaga ☐

Ddipuloma mu byenjigiriza ☐

Ddiguli mu byenjigiriza ☐

mansitaz (masters) ☐

obuyigirize mu birala ☐

(tulage).....

2. Omaze bbanga ki ng'osomesa olulimi oluganda?

Ebbanga liri wakati wa myaka ki?

a. 1-3 ☐

b. 4-6 ☐

c. 7-9

☐

d. 10-

3. Empandiika entongole erina kyegasa eri omuyizi?

☐

Yee

☐

Nedda

☐

4. Bwekiba nedda, lwaki?

.....
.....

5. Bwekiba yee, egasa etya?

.....
.....

6. Olowooza waliwo ensonga eziremesa abayizi okwekakasa empandiika entongole?

Yee

☐

Nedda

☐

7. Oba nedda ki ekiraga?

.....
.....

8. Oba yee, nsonga ki ezo?

.....
.....

9. Olowooza tulina engeri gye tuyinza okuyamba abayizi okusobola okwekakasa okuwandiika olulimi oluganda ku ddaala ly'owabulijjo?

Yee

Nedda

10. Bwekiba yee, engeri ezo ziwe?

.....
.....

11. Bwe kiba nedda], lwaki?

.....
.....

**“Nkwebaza omulimu gwokola mu kukulakulanya olulimi Oluganda
nga olusomesa.”**

AKAWAAYIRO 2
EBIBUZO EBIRAMBIKE EBY'OKUDDIBWAMU ABAYIZI

Ebibuuzo bino bitegekeddwa okuzuula ensonga eziremesa abayizi okwekakasa okuwandiika olulimi Oluganda mu masomero ga ssekendule ku ddaala ly'owabulijjo.

(Noobuwombeefu bungi osabiddwa okubiddamu byonna)

Ekibiina

ky'omuyizi.....

.....

1. Osoma olulimi Oluganda ku ddaala ly'owabulijjo?

☐

Yee

☐

Nedda

2. Weeyambisa olulimi oluganda mu kwogera n'okuwandiika?

☐

Yee

☐

Nedda

3. Empandiika entongole erina kyekugasa mu kugisoma?

☐

Yee

☐

Nedda

4. Bwe kiba yee, ekugasa etya?

.....
.....

5. Bwekiba nedda, lwaki?

.....
.....

6. Waliwo ensonga ezibalemesa okwekakasa empandiika entongole?

☐

Yee

☐

Nedda

7. Bwekiba yee, nsonga ki ezo?

.....
.....

8. Bwekiba nedda, ki ekiraga?

.....
.....

9. Olowooza tulina engeri gyetuyinza okumalawo ekizibu kino nga
mwekakasa empandiika entongole?

☐

Yee

☐

Nedda

10. Bwekiba yee, tuyinza kukola tutya?

.....
.....
11. Bwe kiba nedda wa ensonga.
.....
.....

“weebale kujjumbira kusoma lulimi Luganda n’okulukulakulanya”
“Olulimi kya buwangwa kyo”